

Jan Szmyd

EDWARDA ABRAMOWSKIEGO SYSTEM PSYCHOLOGICZNY
I TEORIA PRZEŻYCIA RELIGIJNEGO¹I. ZAŁOŻENIA EPISTEMOLOGICZNE I OGÓLNOFILOZOFICZNE
PSYCHOLOGII

We wstępie do pracy, w której E. Abramowski /1868-1918/² wypracował podstawy teoretyczne i metodologiczne własnej psychologii, czytamy : "Zarys niniejszej teorii jednostek psychicznych podajemy jako próbę zaprowadzenia pewnej jedności filozoficznej między psychologią współczesną, domagającą się coraz wyraźniej stanowiska nauki doświadczalnej i teorią poznania, ustanawiającą kryterium doświadczenia. Kwestia takiej zgodności - zaznacza Abramowski - nie jest ani obojętnej ani czysto spekulatywnej natury. Przystosowanie krytyki teoriopoznawczej /.../ do psychologicznych badań, dotyczy nie tylko pojęć podstawowych tej nauki, lecz z konieczności także tłumaczenia samych faktów i samej metody analizy psychologicznej"³. W stwierdzeniu tym zawarte jest interesujące stanowisko : Abramowski, dążąc - wraz z innymi współczesnymi sobie psychologami - do uniezależnienia psychologii od dotychczasowej macierzy : filozofii spekulatywnej, starając się oprzeć o naukę przyrodniczą i eksperymentalną - / w powiązaniu głównie z biologią i fizjologią / - nie odrywa jej całkowicie, jak badacze z nurtu pozytywistycznego, od wszelkiej filozofii. Przeciwnie - posiada - jak wynika z przytoczonej wypowiedzi - świadomość potrzeby obecności teorii poznania / nie metafizyki wszakże / na terenie psychologii. Jest ona tu niezbędna przede wszystkim dla ustalania znaczenia podstawowych pojęć psychologii, wyjaśnienia swoistości i charakteru faktów stanowiących przedmiot badań psychologii, faktów psychologicznych i - w konsekwencji - dla ustalania metod ich badania. Spontaniczna intuicja i introspekcja psychologa tu nie wystarcza. Teoria poznania posiadać może dla psychologii ogólniejsze jeszcze znaczenie : "rzucić może nowe światło na całość badań psychologicznych, zarówno w zakresie teorii, odnoszących się do systematyzacji życia duchowego /.../ ; jako też w zakresie rozpatrywania stosunku faktów życia duchowego do jego warunków przedmiotowych"⁴. Do jakiej teorii poznania odwołał się Abramowski? Była to kompilacyjna koncepcja, łącząca w sobie przede wszystkim elementy kantowskiego fenomenalizmu, bergsonowskiego intuicjonizmu z założeniami teorii poznania jako odzwierciedlenia w świadomości rzeczywistości przedmiotowej. Ontologiczną przesłanką tej koncepcji staje się mimo deklarowanej niechęci Abramo-

wskiego do metafizyki, monadologia Leibniza, metafizyka jaźni Schopenhauera, pluralizm metafizyczny W. Jamesa, paralelizm psychofizyczny W. Wundta i inne orientacje czerpane głównie z irracjonalistycznych i antyintelektualistycznych stanowisk w filozofii, psychologii i psychopatologii końca XIX wieku, głównie niemieckiej i francuskiej. Abramowski scala je w pewną teoretyczną całość i w jej kontekście i perspektywie ustala znaczenie podstawowych kategorii swej psychologii i jej zasad, w tym: "zjawiska psychologicznego", "jednostki psychicznej", "percepcji", "metody przyrodniczej" poznania psychologicznego, "praw współrzędności psycho-fizjologicznej", zasady dynamizmu psychicznego, dwupościowości świadomości itp. oraz przeprowadza krytykę przejawów tzw. "intelektualizmu psychologicznego". Prześledźmy w skrócie te ustalenia.

II. ZJAWISKO PSYCHICZNE

Punktem wyjścia dla określenia "zjawiska psychicznego" jest swoiste ujęcie zjawiska w ogóle za pomocą tezy, że to "ma pozytywną wartość istnienia, o czym pomyśleć możemy", co może "stać się przedmiotem myśli i w rezultacie staje się jej "rodnikiem"⁵. Odwrotnością tej tezy jest twierdzenie, że wszystko, "co leży poza obrębem myśli naszej, co nigdy, w jakikolwiek sposób, pośrednio lub bezpośrednio, nie może stać się materiałem do myślowego opracowania, przedmiotem zewnętrznego lub wewnętrznego doświadczenia, wszystko to jest wielkim niepoznawalnym, wartości czysto ujemnej"⁶. Myśl jako probierz wartości ontologicznej "zjawiska" jest tu - jak widać - rozumiana bardzo szeroko - jako określone doświadczenie poznawcze. Abramowski przyjmuje dwa sposoby ujmowania rzeczywistości w doświadczeniu: pośrednie, w wymiarze przestrzenno-czasowym i bezpośrednio, w wymiarze wyłącznie czasowym. To rozróżnienie pozwala mu wyodrębnić dwa rodzaje zjawisk: zjawiska fizyczne związane z pierwszym sposobem ujmowania rzeczywistości i zjawiska psychiczne związane z drugim sposobem. Do zjawisk psychicznych zalicza te, "które spostrzegamy bezpośrednio, introspekcyjnie, tylko w czasowej formie, jako zewnętrzne stany naszej świadomości"⁷. Zjawisko psychiczne uznane zostaje, podobnie jak zjawisko fizyczne, za czynnik obiektywny, niezależny od woli i świadomości, który istnieje wcześniej, nim stanie się przedmiotem myśli⁸. Poglądem tym Abramowski oddala się od idealizmu subiektywnego, którego, jak się zdaje, nigdy nie podzielał, mimo, że przypisuje mu się to stanowisko w niektórych interpretacjach jego filozofii⁹. Równocześnie zjawisko to, choć pojmowane jako niewspółmierne jakościowo z rzeczywistością fizyczną, traktowane jest jako czynnik ściśle współdziałający z układem organicznym, istotny składnik "życia ustrojowego", poznawalny jedynie w jego obszarze. Przekonaniem tym Abramo-

wski przeciwstawia się upowszechnionemu w filozofii i psychologii drugiej połowy XIX wieku epifenomenalizmowi.

Przedstawione wyżej rozumienie "zjawiska", w tym "zjawiska psychicznego" /abstrahujemy tu od związanego z tym pojęciem i dostatecznie wyinterpretowanego w istniejącej literaturze pojęcia "zjawiska społecznego" w ujęciu Abramowskiego/ dało podstawę dla określenia stanowiska w trzech kwestiach, dotyczących punktu wyjścia psychologii Abramowskiego, a mianowicie: przedmiotu psychologii, czyli tej rzeczywistości, która podlega badaniom psychologicznym; dostosowanej do jej charakteru władzy poznawczej, o którą oprócz można szczegółowe metody badawcze; i wreszcie - pojęcia "jednostki psychicznej", kategorii kluczowej w analizie struktury i mechanizmu psychiki.

III. PRZEDMIOT PSYCHOLOGII

Przedmiotem tym nie jest i nie może być sfera "rzeczy samych w sobie", niedostępnych poznaniu zmysłowemu i racjonalnemu "noumenów", zakładanych hipotetycznie w niektórych systemach filozoficznych /prawdopodobieństwa istnienia tego rodzaju bytów Abramowski wprawdzie nie wykluczał w okresie budowania podstaw swego systemu psychologicznego, ale uznawał je za zupełnie obojętne dla właściwie rozumianej psychologii; w późniejszej fazie kształtowania tego systemu stanowisko to ulegnie zmianie na rzecz afirmacji bytów metafizycznych/. Przedmiotem psychologii nie są również zjawiska fizyczne - dostępne wprawdzie w poznaniu empirycznym i zmysłowym, ale niejednorodne z psychicznymi. /Godne podkreślenia jest to, że Abramowski, uznając psychologię za naukę przyrodniczą, ściśle związaną z takimi naukami empirycznymi, jak biologia, fizyka i fizjologia, dostrzegał jakościową odrębność rzeczywistości psychologicznej w porównaniu z rzeczywistością, która jest przedmiotem badań nauk przyrodniczych i że tym samym przewycięża modny w jego czasie fizykalizm i biologizm w psychologii/. Przedmiotem psychologii jest natomiast pozafizyczna sfera zjawisk podmiotowych, ontologicznie autonomiczna i nie redukowalna do świata fizycznego, jednakże integralnie i wielorako z nim związana.

IV. POZNANIE INTROSPEKCYJNE

Charakterystyczną właściwością zjawisk psychicznych jest, zdaniem Abramowskiego, m.in. to, że są dane poznawczo jedynie w introspekcyjnym odczuciu. Stąd orientacja psychologa - za introspekcjonistycznym nurtem w psychologii przełomu XIX i XX wieku, zwłaszcza W. Wundta, pod wpływami którego pozostawał - na introspekcyjne sposoby poznawania tychże zjawisk. We wczesnym programie swej psychologii Abramowski wykazuje skłon-

ność do absolutyzacji introspekcji. Pisze: "Rzeczywistość świadoma, introspekcyjnie odczuta, musi /.../ być jedynym punktem wyjścia dla wszelkiego rodzaju badań psychologicznych, jako jedyny zakres poznawalności naszej"¹⁰. W praktycznej jednak działalności badawczej Abramowski zdecydowanie wykraczał poza granice introspekcyjnego poznania, stosując szereg metod i technik badawczych, zmierzających bądź to do wzmocnienia naukowej prawomocności danych odczuć introspekcyjnych, bądź do uzupełnienia ich dodatkowymi, zobjektywizowanymi i ścisłymi możliwościami poznawczymi. Abramowski dokładał wiele starań, by psychologię swą uczynić nauką eksperymentalną. W różnych odmianach stosowanego przez niego eksperymentu psychologicznego /niektóre z nich omówimy na dalszym miejscu niniejszej pracy/ dość często spotykamy takie rodzaje, które zasadzają się na matematycznym pomiarze i laboratoryjnym ujęciu obiektywnych, nie zapośredniczonych subiektywnym odczuciem, danych dotyczących określonych procesów i przebiegów psychicznych. Nawiasem mówiąc, eksperyment psychologiczny Abramowskiego imponuje pomysłowością, precyzją i szczegółowością. Jest on cennym, zasługującym na uwagę, składnikiem systemu psychologicznego Abramowskiego.

Wróćmy do zagadnienia introspekcji i dokonajmy kilku dodatkowych wyjaśnień, umożliwiających lepsze zrozumienie poglądu Abramowskiego na charakter poznania psychologicznego. Abramowski wiązał introspekcję z tzw. doświadczeniem wewnętrznym i rozumiał przez nią "spostrzeżenie stanów podmiotowych" w szerokim tego słowa znaczeniu, tzn. wszelkie formy bezpośredniego, pozaracjonalnego: uczuciowego, intuicyjnego kontaktu poznawczego z rzeczywistością psychologiczną. We wczesnych pracach psychologicznych, głównie o charakterze teoretycznym i polemicznym /Teoria jednostek psychicznych, Dusza i ciało/, mocno akcentował te właśnie formy psychologicznego poznania. Równocześnie zwracał uwagę na ich ograniczoność. Pisał m.in. : "introspekcja służyć może tylko do opisu faktu świadomości, nie zaś do jego objaśnienia"¹¹. Aby wyjaśnić ten fakt trzeba, zdaniem Abramowskiego, zastosować "metodę doświadczalną", połączoną z myśleniem opartym na wnioskowaniach i operacjach definicyjnych. Na postawione przez siebie pytanie: "Na czym /.../ zasadza się badanie faktu świadomości?" odpowiadał charakterystycznie: "Na poznaniu dwóch rzeczy: 1/ jego rzeczywistości naturalnej, co jest wyłączną sprawą introspekcji i polega na prostym opisie faktu, z wykluczeniem wszelkiego wnioskowania; 2/ na poznaniu jego stałych połączeń z faktami, co wymaga metody doświadczalnej i zmusza do rozpatrywania zjawiska świadomości w terminach wywnioskowanych, tj. jako sprawę przedmiotową. W pierwszym razie - kontynuuje Abramowski - rozważamy bezpośrednio doświadczenia, czyli samo zjawisko świadomości; w drugim razie rozważamy je w stosunkach przyczynowych z podmiotami działającymi na organizm i z reakcjami organizmu"¹². Akcent położony na pierwszym, z wyżej wyróżnionych, mo-

mencie poznania. Wpływało to, jak się zdaje, z chęci przeciwstawienia się takiej metodzie psychologicznego poznania, właściwej m.in. dla tzw. psychologii "racjonalistycznej", z którą Abramowski polemizował, a która zaczynała procedurę poznawczą od ustalania pojęć i definicji, i stąd dopiero przechodziła - jeśli w ogóle tym się zajmowała - do opisu życia duchowego. Według Abramowskiego psycholog powinien postępować odwrotnie: zaczynać winien od opisu danych bezpośredniego doświadczenia /"metoda przyrodnicza"/, a dopiero później, na jego podstawie, przechodzić do budowania pojęć i koncepcji teoretycznych. Przytoczmy charakterystyczną wypowiedź Abramowskiego w tej sprawie: "Ponieważ przedmiotem psychologii jest rzecz naturalna, fakt doświadczenia wewnętrznego, istniejący niezależnie od definicji, za pomocą której umysł stara się go określić, przeto, przystępując do badania pewnego zjawiska świadomości, należy przede wszystkim opisać je takim, jakim ono jest w doświadczeniu wewnętrznym, jakim przedstawia się w introspekcji naszej, nie zaś definiować na mocy pewnego założenia teoretycznego /.../. Dla psychologa bowiem, tak samo jak dla każdego przyrodnika, najważniejszą rzeczą jest przypatrzyć się zjawisku samemu w sobie, takiemu, jakim ono jest niezależnie od sposobu, w jaki je pojmujemy; po czym dopiero, mając prawdziwe dane doświadczalne, możemy poszukiwać ich objaśnienia i formuły teoretycznej"¹³. W konkretnej praktyce badawczej Abramowski wykraczał - jak się rzekło - poza te w istocie rzeczy ograniczone i kontrowersyjne możliwości introspekcyjnego poznania, stosując szereg innych, bardziej zobiektywizowanych i prawomocnych metod badawczych.

V. "JEDNOSTKA PSYCHICZNA"

Budowa systemu psychologicznego wymaga, zdaniem Abramowskiego, ustalenia poglądu na naturę zjawisk psychicznych, sposobu ich poznawania, ale także na elementarne składniki psychiki: "jednostki psychiczne". W poszukiwaniu za tzw. "minimum psychicznym" Abramowski uległ prawdopodobnie sposobowi myślenia na temat psychiki ludzkiej właściwemu dla psychologii asocjacionizmu. Z tradycji asocjacionizmu zaczerpnął przede wszystkim świadectwo, zgodnie z którym złożone zjawiska psychiczne redukowalne są do elementów podstawowych, swego rodzaju atomów psychicznych, i że - co za tym idzie - wiedza o naturze tych fundamentalnych komponentów psychiki może być kluczem do wyjaśnienia istoty, struktury i mechanizmu całej psychiki. Staranne konstruowanie, w oparciu o bogatą literaturę psychologiczną, fizjologiczną i filozoficzną XIX wieku, teorii "jednostek psychicznych" w pierwszym dziele psychologicznym Abramowskiego ujmować należy w kontekście tego właśnie przeświadczenia o decydującej roli w nauce psychologicznej kategorii "jednostek psychicznych".

Czym jest owa "jednostka psychologiczna" w ujęciu Abramowskiego i jakie umożliwia ona wyjaśnienie psychiki ludzkiej? "Jednostką psychiczną" jest dla Abramowskiego pierwiastek psychiczny, którego przemiany wpływają na całość życia psychicznego, na kształtowanie się myśli, uczuć i woli. Jest to pierwiastek obiektywny, niezależny od woli i myśli, warunkowany określonymi zmianami w substancji mózgowej; pierwiastek "graniczny", poza którym nie istnieje już to, co psychiczne; jest on świadomie odczuwany i introspekcyjnie poznawalny. Dany jest w poznaniu jako określona jedność psychiczna, mimo, że jest "różno-zmysłowy" i jest wynikiem oddziaływania na nasz organizm różnych podnieć. Nie jest on ani "czystym wrażeniem", ani "uczuciem elementarnym", ani też nie wiele znaczącym w procesach witalnych epifenomenem. Według Abramowskiego pierwiastek ten zawiera w sobie różnorodność jakościową, która przy pomocy myślowego aparatu różniczkuje się na tak zwane "wyobrażenia proste". Są one potrójnej natury: wyobrażeniowej, wzruszeniowej i impulsywnej, a potrójność ta warunkuje jego charakter jako powszechnego pierwiastka życia psychicznego. Jest ona zarodkiem tych trzech wielkich działów życia duchowego, które odróżniamy jako poznanie, uczucie i wolę¹⁴. W poznaniu pierwiastek ten "narzuca się nam żywiołowo z potęgą prostego uczucia a jednocześnie zawiera w sobie pewne bogactwo myślowe; oznaczać może i wyraz duchowy życia przedmiotowego i siłę twórczą zdolną do kształtowania tego życia; jest zarazem myślą, uczuciem i potencjałem czynu"¹⁵. Wyszczególnione wyżej właściwości "jednostek psychicznych" określają, według Abramowskiego, charakter całej psychiki i jej dynamikę. Nie jest ona pluralistyczną rzeczywistością, składanką rozdzielnych i w pełni odrębnych jakości, takich, jak zjawiska myślowe, emocjonalne, wolicjonalne. W rzeczywistości każde z tych zjawisk występuje z domieszką pozostałych, np. myśl - z domieszką pierwiastka uczuciowego, wolicjonalnego, uczucie zaś - z domieszką myśli, woli itp. Psychika stanowi homogeniczną i dynamiczną całość, stanowi przepływ, strumień swoistej mgławicy zjawiskowej, w której zróżnicowania jakościowe są wtórne i mają charakter względny. Warunkowana jest ona dwoma dziedzinami rzeczywistości: procesami biologiczno-fizjologicznymi zachodzącymi w organizmie ludzkim oraz różnorodnymi bodźcami oddziałującymi ze strony świata zewnętrznego. Jest dwojako dynamiczna: wpływa znacząco na życie organiczne i na rzeczywistość przedmiotową, w sensie zaś poznawczym jest w jakimś stopniu zarówno uzewnętrznieniem pozapsychicznych procesów podmiotowych, głównie fizjologicznych, jak i odzwierciedleniem pozapodmiotowego świata zewnętrznego. /Abramowski interesująco wzbogaca koncepcję psychiki jako swiastego odzwierciedlenia rzeczywistości pozapsychicznej/. Warto może przytoczyć stwierdzenie Abramowskiego, które jest punktem wyjścia dla

tego kierunku interpretacji psychiki: "W myśli - stwierdza on - rozróżniamy zawsze ogniwa następującego-szeregu przyczynowego, który ma wyrażać najprostszy stosunek świata zewnętrznego do nas: przedmiot zewnętrzny - wrażenie - towarzysząca mu reakcja /emocjonalna/ - chęć /impuls, pragnienie/ - ruch dokonany. Przede wszystkim - kontynuuje Abramowski - nie można zapatrywać się na moment psychiczny jako na bierny tylko odpowiednik pewnej złożoności różnorodnych podnięt, lecz jako na taki, który sam przez się posiada pewien dynamizm, pewną specjalną impulsywność od jego jakości zależną i która sprawia, że w stosunku do organizmu i środowiska jest nie tylko czymś kształconym, lecz i kształcącym podług swej własnej natury"¹⁶.

Psychomotoryczność, dynamika naturalna zjawisk psychicznych ujawnia inną jeszcze ich właściwość, mianowicie ścisłą zależność od procesów "ustrojowych", fizyko-chemicznych i biologiczno-fizjologicznych zachodzących w organizmie oraz ich naturalność - przyrodniczy status ontologiczny. Abramowski, w opozycji do idealistycznych stanowisk w dziewiętnastowiecznej filozofii i psychologii, daje konsekwentnie naturalistyczną wykładnię /dotyczy to wczesnych prac psychologicznych/ tzw. problemu psycho-fizycznego, czyli zagadnienia stosunku wzajemnego tego, co fizyczne /materialne/ do tego, co psychiczne /duchowe/. W książce pt.: Dusza i ciało, poświęconej pierwszoplanowo temu zagadnieniu, stwierdza: "/.../ nie znamy zjawiska świadomości, uniezależnionego zupełnie od warunków organicznych, zachowującego się obojętnie wobec wszelakich zmian, jakieby zachodziły w ośrodkach nerwowych; nie możemy wprawdzie przy dzisiejszym stanie wiedzy określić dla wielu stanów duchowych współrzędnika fizjologicznego, tj. rodzaju ich połączeń z warunkami organicznymi, lecz jak daleko sięga nasza obserwacja doświadczalna, nie spotykamy ani jednego wypadku, któryby przeczył istnieniu w ogóle jakiegokolwiek stosunku pomiędzy świadomością a życiem organicznym, wskutek czego względem każdego zjawiska świadomości bez wyjątku postawić możemy uprawnione zagadnienie poszukiwania dlań współrzędnika fizjologicznego"¹⁷. Problem psycho-fizyczny sprowadzał się dla Abramowskiego, jak wynika z przytoczonej wypowiedzi, przede wszystkim do zagadnienia stosunku procesów fizjologicznych do przebiegów psychicznych i odwrotnie. Przy tak postawionym zagadnieniu Abramowski uwikłał się jednak w pewne trudności teoretyczne. Odrzucił mianowicie wulgarno-materialistyczną interpretację zjawisk psychicznych jako bezpośredniego produktu procesów fizyko-chemicznych zachodzących w ośrodkach neurologicznych, uznając ją słusznie za "najgrubszy błąd, jaki tylko można popełnić w teorii poznania"¹⁸, ale równocześnie uchylił w tym zagadnieniu zasadę przyczynowości rozumianą w tym sensie, że występujące tu relacje ujmuje się w ka-

tegoriach "przyczyny" i "skutku", zastępując ją "prawem współrzędności psycho-fizjologicznej" rozumianym w ten sposób, że zakłada się, iż przemiana psychicznym towarzyszą odpowiednie przeobrażenia typu fizyko-chemicznego, zachodzące w ośrodkach nerwowych. Zaznaczmy, że przyjęcie przez Abramowskiego tzw. "prawa współrzędności" nie daje jeszcze dostatecznej podstawy do przypisywania, jak to ma miejsce w zastanej literaturze¹⁹, psychologii Abramowskiego klasycznego paralelizmu. Abramowski bowiem uznawał "prawo współrzędności" tylko za jedno z możliwych - nie jedynych wszakże - narzędzi interpretacji problemu psycho-fizycznego²⁰.

VI. KRYPTOMNEZJA

Psychologia Abramowskiego tworzona była na linii tego nurtu myślenia psychologicznego, które ujmuje psychikę ludzką jako strukturę dwupostaciową, ukonstytuowaną z dwóch zasadniczych warstw: świadomości i podświadomości. Przy czym wiąże się ona z tym nastawieniem badawczym, które skierowuje główną uwagę psychologii na zagadnienia podświadomości. Abramowski zajął w tym bogatym w tradycję nurcie refleksji psychologicznej miejsce swoiste. Polegało to na tym, że skupił się głównie na problemie podświadomości "normalnej", właściwej dla struktur osobowości nie dotkniętych żadną formą patologicznej deformacji i psychicznie zdrowych oraz na tym, że w zasadzie nowatorsko i odkrywczą ją naświetlił, tworząc własną teorię podświadomości, opartą przeważnie o samodzielne, nader pomysłowe eksperymenty badawcze. Była to "wzruszeniowa", emocjonalistyczna teoria podświadomości /zbudowana współ z A. Bazaillem²¹/ poszerzająca względnie szeroki rejestr istniejących już teorii życia podświadomego: teorię fizjologiczną /T. Ribot, H. Münsterberg/, teorię patologiczną /P. Janet, B. Sidis, M. Prince/, teorię dynamiczną /T. Flournoy, Z. Freud, K. Jung/, teorię metafizyczną /E. Hartmann, F. Meyers/²². Punktem wyjścia teorii podświadomości Abramowskiego jest - inspirowana psychologią Wundta i filozofią Bergsona - teoria percepcji, zaś podstawę jej stanowi oryginalna koncepcja uwagi i pamięci.

Przedstawmy zasadnicze tezy teorii percepcji.

Pierwotną formą kontaktu poznawczego podmiotu z poznawanym przedmiotem jest "percepcja" tzn. bezpośrednio, intuicyjne odczucie poznawcze oddziaływającej na nasze receptory rzeczywistości przedmiotowej. Percepcja nie daje jednakże jednolitych efektów poznawczych. Z jednej strony dostarcza tzw. "wrażeń czystych", będących bezpośrednim wyrazem oddziaływającego środowiska, z drugiej strony daje wrażenia intelektualnie już przetworzone, czyli postrzeżenia właściwe. Te ostatnie są dziełem uwagi. Ta cecha naszej umysłowości sprawia, że przedmiotem myśli

stają się niektóre doznania pierwotne, intuicyjne - ona je niejako nasuwa myśli - a równocześnie nakłada na nie istniejące już w świadomości treści wyobrazeniowe, z wcześniejszych doświadczeń poznawczych czerpane. Postrzeżenie właściwe powstaje więc z syntezy "wrażeń czystych", odczuć - jak je Abramowski nazywa - "bezimiennych", intelektualnie nie ujętych i wrażeń "zintelektualizowanych", pokrytych już - by tak rzec - pewną "przeziłością poznawczą", treściami z wcześniejszych aktów poznawczych. Postrzeżenia są nietrwałe - dokonują się - jak wszelkie zjawiska psychiczne w określonym czasie, po czym schodzą z pola świadomości i ulegają rozpadowi. W momencie rozpadu zanika część wtórna, zintelektualizowane postrzeżenia - uwaga bowiem, która je warunkowała przenosi się na inne treści poznawcze; natomiast część pierwotna, intuicyjna postrzeżenia pozostaje, pozbawiona jednak swej realnej podstawy w postaci podmiotów środowiska zewnętrznego, przechodzi w "zapomnienie", "pamięć utajoną", w tzw. "kryptomnezję", pozostawiając po sobie określony ślad fizjologiczny w układzie nerwowym i pewien substytut psychiczny w postaci uczuciowego, aintelektualnego "równoważnika postrzeżenia".

Dziedzinę "kryptomnezji", czyli podświadomości tworzą według Abramowskiego także inne treści, a mianowicie emocjonalne "równoważniki" tych doznań - spowodowanych nieuświadomionymi oddziałościami na nasz organizm bodźców świata zewnętrznego - które nigdy nie stały się przedmiotem myśli, nie uległy intelektualizacji oraz szeroka skala różnorodnych przeżyć, które w wyniku procesu "dysocjacji" /odszczepiania się od świadomości/ lub innych mechanizmów psychicznych, których wyliczenie tu pomijamy, przeszła w zapomnienie, w dziedzinę pamięci "utajonej". W późniejszych pracach psychologicznych, a zwłaszcza w swych notatkach do "Metafizyki doświadczalnej", Abramowski zakładał obecność w "kryptomnezji" również śladów przeżyć dziedziczonych po wcześniejszych pokoleniach. Treści, które nigdy nie były przedmiotem myśli stanowią, według Abramowskiego, podświadomość pierwszego stopnia; natomiast te, które znajdowały się wcześniej w polu świadomości, ale pozostały z niej wyparte tworzą podświadomość drugiego stopnia. Dziedzina podświadomości jest dynamiczna i podlega rozwojowi w procesie ontogenezy. Napływają do niej nieustannie z aktów poznawczych i ze świadomości coraz to nowe treści, a równocześnie znaczna ich ilość naciska na "próg oporu" świadomości, dążąc do jego pokonania i do ponownego przejścia w sferę myśli. Ze względu na stosunek treści podświadomości do jaźni świadomej można wyodrębnić w nich kilka warstw. Warstwę najbliższą - w stosunku do progu świadomości - stanowią te treści podświadomości, które stosunkowo łatwo pokonują próg oporu świadomości i dość często podlegają intelektualizacji, tzn. bywają uświadamiane. Głębszą warstwę stanowią z kolei te treści podświa-

domości, które przekraczają próg świadomości samorzutnie lub przy pewnym wysiłku, ale pojawiają się w niej rzadziej. Wreszcie ostatnią, najbardziej oddaloną warstwą podświadomości stanowią te treści, które nie są w stanie samorzutnie przekroczyć progu świadomości i które nieodwracalnie przeszły w zapomnienie a dotrzeć do nich można jedynie w szczególnych momentach psychologicznych, np. w hipnozie czy śnie.

Do cech charakterystycznych treści konstytuujących podświadomość, tzw. "czuć rodzajowych" należą: szeroka skala natężenia uczuciowego tych stanów /jest to swoista emocjonalność, odmienna od uczuciowości zwyczajnej/; "ideoplastia", czyli możność efektywnego wpływu na organizm i osobowość oraz podlegania różnym formom obiektywizacji w życiu świadomym, np. w symbolizmie słów, w nastrojach uczuciowych, w "wyczuwaniu" samego siebie - własnej przeszłości i osobowości, w przeżyciach metafizycznych, w postawach etycznych, w twórczości artystycznej.

Odrębnym do pewnego stopnia sposobem "wyczuwania" rodzajowego równoważników faktów "zapomnianego" i ich zewnętrznego przejawu są stany religijne i mistyczne. Najbardziej może charakterystyczną właściwością omawianych składników podświadomości jest według Abramowskiego ich walor poznawczy. Zgodnie z metafizycznym założeniem tego autora - psychologia Abramowskiego stwarza podstawy do metafizyki - "czucia rodzajowe" podświadomości stanowią mogą, w wypadku zatamowania /naturalnego lub sztucznego/ aktywności intelektu, swoiste media poznawcze pomiędzy poznającym podmiotem a "rzeczą samą w sobie", dziedzinę bytów metafizycznych niedostępnych w innych formach poznania, w poznaniu zmysłowym i racjonalnym. W konsekwencji tego założenia Abramowski traktuje podświadomość jako płaszczyznę, w której zachodzi swoisty rodzaj poznania: poznania "agnostycznego", intuicyjnego, zaliczając "kryptomnezję" do "świadomości agnostycznej", odróżnionej od "świadomości intelektualnej"²³.

Przedstawiona przez nas w skrócie koncepcja podświadomości należy do swoistych ujęć tego zagadnienia w psychologii przełomu XIX i XX wieku. Charakterystyczne jest zwłaszcza dla niej wyjaśnianie genezy i natury zjawiska podświadomości. Osobliwy do pewnego stopnia jest także pogląd na sposób badania podświadomości i weryfikacji uzyskanych wyników poznawczych. W odróżnieniu od irracjonalistyczno-biologizującego stanowiska różnych odmian klasycznej psychoanalizy, sprawozdającego podświadomość do tak czy inaczej rozumianej energii witalno-popędowej /Z. Freud, K. Jung, A. Adler/; w przeciwieństwie też do prób czysto fizjologicznej interpretacji podświadomości /T. Ribot, H. Münsterberg/ i równocześnie na przekór metafizycznym wykładnikom podświadomości, ujmującym ją w kategoriach idealistycznej ontologii /E. Hartmann, F. Meyers/, Abramowski wyprowadza, jak widzieliśmy, składniki podświadomości z elementów pozna-

wczych: bądź to z treści pierwotnego, przedintelektualnego doświadczenia poznawczego, bądź z treści poznawczych zintelektualizowanych, tzn. ogarniętych aktem uwagi i ujętych w formę pojęciową, ale - w wyniku procesu dysocjacji lub innych mechanizmów psychicznych - odpadłych z czasem od syndromu treści uświadamianych, wypartych z pola świadomości i zapomnianych. Jedne i drugie zatracają w podświadomości swój pierwotny, zmysłowy lub racjonalny charakter a przyjmują formę odpowiedników emocjonalnych, "równoważników wzruszeniowych" treści poznawczych, pozostając nadal zjawiskami psychicznymi /nie wyłącznie fizjologicznymi, a tym bardziej nie witalno-instynktownymi/. Wpływają one różnorodnie - i tu dopiero koncepcja ta zbliża się do innych współczesnych jej teorii podświadomości - na życie psychiczne jednostki ludzkiej, na sferę jej postaw i przeżyć, orientacji estetycznych i stanów religijnych. Dla tak właśnie pojętej koncepcji podświadomości Abramowski opracował precyzyjny system zadań eksperymentalnych i udokumentował możliwość stosowania laboratoryjno-psychologicznych, nie wyłącznie klinicznych czy psychopatologicznych, a psychologicznych właśnie metod i technik badawczych. W eksperymencie psychologicznym potwierdził szereg teoretycznych jej założeń.

Zarówno metodologiczny, jak i teoretyczny aspekt koncepcji podświadomości Abramowskiego spotkał się z pozytywną oceną w kręgach psychologicznych początków XX wieku. Zgodnie na ogół podkreślano pomysłowość i rzetelność eksperymentu psychologicznego Abramowskiego; to, że stanowi on solidny, nie budzący wątpliwości instrument badawczy dziedziny zjawisk psychologicznych, do których został odniesiony. Pozytywnie ocenił go Stefan Błachowski - jeden z najwybitniejszych przedstawicieli eksperymentalnego nurtu w psychologii w Polsce okresu międzywojennego²⁴. Eksperyment Abramowskiego pozytywnie został oceniony także przez innych psychologów tego okresu, m.in. przez A. Cygielstrejcha²⁵, A. Dryjskiego²⁶, J. Budkiewicza²⁷ i innych. Wysoka ocena omawianego eksperymentu utrzymuje się także w nowszych, ale stosunkowo nielicznych opracowaniach twórczości psychologicznej Abramowskiego²⁸. Niestety, w większości przypadków jest ona dość ogólnikowa i jednostronna. Poza niewątpliwymi walorami tego eksperymentu kryje on w sobie słabsze strony i szereg braków. Oczekuje on na wyczerpujące opracowanie krytyczne i wszechstronną ocenę.

Jeśli zaś chodzi o teoretyczną zawartość omawianej koncepcji podświadomości, to najwyższą oceną się wyniki poznawcze osiągnięte w badaniach nad pamięcią, czyli w zakresie podstawowego wątku tej koncepcji. S. Błachowski pisał: "/.../ w zupełności uznają wielkie zasługi tegoż autora w pogłębieniu problemów pamięci i że /co jest bardzo ważne/ całą część eksperymentalną jego pracy, jako wzorcową"²⁹. Z kolei A. Cygiel-

strejch mając na uwadze teorię pamięci Abramowskiego, podkreślał: "Charakteryzują ją dwie cechy natury pozytywnej. Po pierwsze: całkowicie została oparta na wynikach eksperymentów /.../ teoria ta zasługuje - bardziej niż każda inna - na miano eksperymentalnej teorii pamięci. Drugą cechą tej teorii jest to, że daje ona podstawy psychologiczne zjawiskom pamięci czynnej /.../ Abramowski wypełnił lukę, jaka istniała we wszystkich dotychczasowych teoriach pamięci"³⁰. A Cygielstrejch sformułował także ogólniejszą ocenę psychologii Abramowskiego: "Badania Abramowskiego były olbrzymim krokiem naprzód w dziejach psychologii eksperymentalnej, albowiem wszyscy jego poprzednicy w dziedzinie podświadomości zajmowali się badaniem objawów patologicznych sfery podświadomościowej /.../ Uniknął drogi pośredniej - przez psychopatologię do psychologii, lecz bezpośrednio zwrócił się do badań nad sferą podświadomą ludzi normalnych. Ponieważ jednak taka dziedzina badań eksperymentalnych jeszcze prawie nie istniała, postanowił ją stworzyć. I stworzył. I dlatego należy go uważać za twórcę metody eksperymentalnej tego badania podświadomości normalnej"³¹.

Wydaje się jednak, że bardziej krytyczną i wielostronną ocenę dorobku teoretycznego i metodologicznego psychologii Abramowskiego będzie można wydać dopiero po uprzednim dokładniejszym przewartościowaniu całego jego warsztatu psychologicznego. Ale już teraz, na obecnym etapie badań, można zaryzykować opinię, że Abramowski uczynił znaczny krok naprzód w badaniach nad zjawiskami podświadomości w porównaniu z zastanymi przez siebie teoriami w tym przedmiocie; zwłaszcza w porównaniu z psychoanalityczną koncepcją podświadomości, koncepcji o wątpliwej wartości naukowej³². Ale i on nie ustrzegł się pewnych błędów i jednostronności. Na przykład dowolnie redukował treści podświadomości do pierwiastków pamięciowo-emocjonalnych i ich odpowiedników fizjologicznych i prawie zupełnie pominął społeczne uwarunkowania tego zjawiska. Niedocenywanie czynnika społecznego jest zasadniczym mankamentem rozpatrywanego wyżej systemu psychologicznego. Bez względu jednak na ostateczny rezultat krytycznej analizy i oceny omówionej przez nas koncepcji podświadomości można, jak się zdaje, wysunąć hipotezę, że koncepcja ta jest na tyle zasobna w prawidłowe procedury badawcze i zasadne robocze ustalenia poznawcze, iż stwarza ona pewną podstawę dla psychologicznego ujęcia stanów religijnych.

VII. PSYCHOLOGIA RELIGII

System psychologiczny Abramowskiego /słowo "system" jest tu użyte umownie/ określa przedmiot jego psychologii religii. Przedmiotem tym

są tzw. "stany religijne", określane także mianem "doświadczeń religijnych", rozpatrywane w związku z procesem poznawczym, ściślej mówiąc - z psychologicznym mechanizmem poznania bezpośredniego, percepcji pierwotnej, przed-intelektualnej, nie organizowanej uwagą i pamięcią, i nie za pośrednictwem abstrakcyjnym myśleniem; poznania, którego treści współtworzą swoiste pojętą podświadomość, tzw. "pamięć utajoną", czyli "kryptomnezję" i podlegają w odpowiednich warunkach psychologicznych różnym formom "intelektualizacji" czyli ujawnienia się w świadomości. Inaczej mówiąc, przedmiotem psychologii religii Abramowskiego jest określona rzeczywistość psychiczna: treści elementarnych doznań poznawczych ze-pchniętych poza "próg" świadomości i przekształconych w sferze kryptomnezji w swoiste zjawiska natury wyobrazeniowo-emocjonalnej, w tzw. "czucia rodzajowe". Ujmowane są one w podwójnej relacji, z jednej strony w relacji z rzeczywistością przedmiotową, przyrodniczo-społeczną, pod wpływem której powstają w układzie neurologiczno-zmysłowym, z drugiej strony - w relacji z tymże właśnie układem, który stanowi ich naturalne podłoże i siedlisko. Zwraca uwagę sprowadzenie przedmiotu psychologii religii do kręgu zjawisk ściśle naturalnych, posiadających swoje źródła i warunkowania wyłącznie w rzeczywistości empirycznej: w zewnętrznym świecie fizycznym i w wewnętrznej sferze organicznej, fizjologiczno-neurologicznej. Przedmiot psychologii religii odgraniczony jest zarówno od teologicznie pojętego transcendentu /Boga/, jak od metafizycznie rozumianego bytu /Absolutu/. Zaznaczmy, że niетеologiczne traktowanie tego przedmiotu utrzymuje się konsekwentnie w kolejnych fazach twórczości psychologicznej Abramowskiego, natomiast niemetafizyczna jego wykładnia załamuje się w późniejszych jego pracach, ulegając w nich swoistej ontologizacji.

Godne uwagi jest i to, że omawiany przedmiot psychologii religii ujmowany jest dynamicznie, jako proces zachodzący pod wpływem czynników zewnętrznych i organicznych w strukturze bio-psychicznej podmiotu i współkształtujący tę strukturę; wpływający zwłaszcza na sferę wyobraźni, pamięci i uczuć jednostki ludzkiej a poprzez zmiany dokonywane w tej sferze oddziaływający znacząco na całą osobowość człowieka. Interesujące jest również to, że Abramowski dostrzega swoisty charakter tego procesu a równocześnie jego integralny związek z pozostałymi procesami i zjawiskami psychicznymi, a zwłaszcza z tymi zjawiskami i przebiegami psychicznymi, które są przedmiotem psychologii sztuki i estetyki.

System psychologiczny Abramowskiego określił również psychologię religii w zakresie metod badawczych. Psychologia ta uzyskała, jak cały system, którego była integralnym komponentem charakter eksperymentalny.

Oparta została o pewne odmiany eksperymentu psychologicznego, przeprowadzanego w badaniach nad pamięcią, kryptomnezję i innymi zjawiskami psychicznymi.

Uwagę zwraca niekonsekwencja Abramowskiego jako eksperymentatora w psychologii. Z jednej mianowicie strony opowiadał się zdecydowanie za możliwością eksperymentalnego badania całej sfery kryptomnezji normalnej, w ramach której dostrzegał treści psychiczne tworzące przeżycia i doznania religijne; z dużym rozmachem i śmiałością stosował rozmaite rodzaje eksperymentu psychologicznego, łącznie z laboratoryjnym pomiarem niektórych procesów i przebiegów psychicznych, np. czasu psychologicznego percepcji, kojarzeń, pamięci, automatyzmu wzrokowego i słuchowego, stanów emocjonalnych i szeregu składników kryptomnezji; z drugiej jednak strony z przesadną ostrożnością wypowiadał się na temat możliwości laboratoryjnej eksploracji stanów religijnych i w praktyce badawczej w zakresie tych stanów dość często poprzestawał na eksperymencie sprowadzającym się właściwie do udoskonalonego, tzn. w pewien sposób zorganizowanego i zaplanowanego introspekcyjnego sposobu ich rozeznawania.

VIII. EKSPERYMENT PSYCHOLOGICZNY

Abramowski zdołał częściowo przewyciężyć ów sceptycyzm w późniejszym okresie swych badań psychologicznych, przeprowadzając na szerokiej skali i z dużym powodzeniem eksperyment psychologiczny w zakresie zjawisk uznanych za pokrewne ze stanami religijnymi, tzn. uczuć estetycznych, doznań telepatycznych i innych oraz dokonując równocześnie interesujących prób eksperymentalnego podejścia badawczego do niektórych przejawów samej religijności.

Z grubszą rzec biorąc, eksperyment ten polegał na następującej procedurze badawczej; w podstawowym jego wariantcie zastosowano metodę tzw. "dwóch opisów"³³. Polegała ona na uzyskiwaniu od określonej ilości /kilkunastu lub kilkadziesiątu/ osób badanych podwójnego opisu treści oglądanych obrazów /zwykle pocztówek ilustrowanych/; opisu bezpośredniego, dokonanego tuż po ich obejrzeniu i opisu pośredniego, z pamięci, wykonanego po ośmiu dniach od ich obejrzenia. Metoda ta polegała dalej na określonej analizie porównawczej uzyskanych podwójnych opisów i na przeprowadzonym wywiadzie dotyczącym różnicy treści percepcji wykazanych w tych opisach. Docelowym przedmiotem badań było zjawisko kryptomnezji a w jego ramach - stany religijne. Omawiana metoda i przyporządkowane jej szczegółowe zabiegi metodyczne /charakterystykę tych ostatnich pomijamy na tym miejscu/ pozwoliła na eksperymentalną analizę badanego przedmiotu. Abramowski wysoko ocenił skuteczność i walory poznawcze tej metody.

W drugim wariantcie omawianego eksperymentu zastosowano dodatkowe doświadczenie badawcze, polegające na porównaniu treści obrazu /rysunku/ ponownie zobaczonego z tym, co pozostało po nim w pamięci, we wspomnieniu z wcześniejszego /sprzed około 25-50 dni/ jego oglądu, i na zapisie

- w toku wywiadu - wrażenia z tego przyrównania treści wspomnieniowych z ich równoważnikiem w rzeczywistości /na obrazie, rysunku/. Rezultatem poznawczym tego eksperymentu było wykrycie tzw. "złudzenia przestrzennego", czyli innej perspektywy widzenia obrazu wspomnieniowego, aniżeli ta, w której utrzymany jest obraz rzeczywisty oraz tzw. "sądu estetycznego", czyli swoistego upiększenia obrazu we wspomnieniu, bogacenia go specjalną otoką wyobraźniową i emocjonalną a w związku z tym - zachodzenia pewnego rozczarowania, wynikającego z konfrontacji tego obrazu z odpowiadającym mu widokiem rzeczywistym. Doświadczenie to rzuciło dodatkowe światło na pewne właściwości "czuć rodzajowych", w tym także na te ich odmiany, które stanowią osnowę psychiczną stanów religijnych. Wskazało ono między innymi na mechanizm psychiczny, który leży u źródeł określonego typu złudzeń i swoistej estetyzacji treści podświadomości mających związek z przeżyciami religijnymi.

Interesujący jest również trzeci wariant eksperymentu psychologicznego Abramowskiego. Dotyczył on wprawdzie bezpośrednio zjawiska dysgnozi, tj. określonych zaburzeń percepcji i sfery emocjonalnej, badanych wcześniej na gruncie psychopatologii przez P. Janeta, ale pośrednio miał on pewne znaczenie dla wyjaśnienia niektórych mechanizmów psychicznych mających swój udział w kształtowaniu charakterystycznych cech świadomości i uczuć, właściwych m.in. dla stanów religijnych i mistycznych. Eksperyment Abramowskiego w założeniach swoich przypomina znane praktyki ekstazy mistyków, polegające na pełnej koncentracji uwagi na przedmiocie wiary i na maksymalnym wyłączeniu myśli nie związanych z owym przedmiotem. W doświadczeniach Abramowskiego osobie badanej zadawano zwykle odpowiednie słowo za punkt skupienia jej uwagi /na czas mniej więcej 5 minut/. W toku doświadczenia udawało się na ogół eksperymentatorowi wywołać sztucznie dysgnozę z typowymi dla niej objawami, tzn. określonymi deformacjami świadomości. Po zakończeniu tego doświadczenia następował zapis relacji osób badanych o doznaniach z okresu trwania dysgnozi.

Duże znaczenie poznawcze z punktu widzenia psychologii religii miało odkrycie przez Abramowskiego psychologiczne uwarunkowanie poczucia "obcości" i "dziwności". "Warunkiem pojawienia się - pisał on - uczucia obcości i dziwności w przedmiocie jest tu percepcja tego przedmiotu zatajowana ze strony wyobraźniowej, przy jednoczesnym znużeniu uwagi. Każda zmiana percepcji, jak np. zmiana mięśniowa przez ruch głowy lub zmiana wyobraźniowa przez przyjście nowego skojarzenia, wszystko w ogóle, co odnawia akt uwagi, niszczy zarazem uczucie "dziwności" rzeczy"³⁴. W dalszych swych wypowiedziach Abramowski daje szczegółowsze wyjaśnienia uwarunkowań psychologicznych tych swoistych zjawisk.

Zbliżoną do powyższych metod badawczych była tzw. "metoda wyboru" lub

"metoda działania na zapomniane" stosowana z powodzeniem w badaniach nad telepatią "normalną", występującą w stanie nierozwiniętym w psychice przeciętnego człowieka. Metoda ta polegała na wyborze nasuniętego sugestią słowa, dokonywanym przez osoby badane w toku doświadczenia pod wpływem działania telepatycznego i na pobudzeniu, w tymże doświadczeniu odpowiedniej warstwy podświadomości /kryptomnezji/³⁵. Bezpośrednim rezultatem zastosowania tej metody badawczej była interesująca, choć prawie całkowicie zapoznana w polskiej nauce parapsychologicznej, teoria telepatii doświadczalnej; pośrednim zaś jej wynikiem było dokładniejsze rozpoznanie złożonych funkcji psychicznych tych składników podświadomości, które stanowią według teorii psychologicznej Abramowskiego osnowę także pozatelepatycznych zjawisk psychicznych, w tym określonych stanów religijnych.

Na uwagę zasługuje wreszcie ta metoda badawcza, która wypracowana została z myślą o uzupełnieniu wyników eksperymentu psychologicznego w badaniach nad stanami religijnymi. Głównym narzędziem tej metody był kwestionariusz dotyczący uprzywilejowanego w psychologii religii Abramowskiego przedmiotu badań, jakim była modlitwa religijna.

Kwestionariusz ów stanowi nader interesujące i chyba pionierskie /w każdym razie w dziejach polskiej psychologii religii/ narzędzie badawcze nad fenomenem modlitwy. Wymaga on szczegółowej i krytycznej analizy zarówno ze względu na pionierski charakter, jak również z uwagi na to, że jest pewnym kluczem do psychologii religii Abramowskiego; zawiera on bowiem implicite szereg założeń teoretycznych i metodologicznych tej psychologii. Odkładając szczegółową analizę i ocenę omawianego kwestionariusza na inną sposobność, dokonajmy na tym miejscu wstępnej jego charakterystyki, niezbędnej z punktu widzenia niniejszej pracy.

Kwestionariusz zawierał 32 pytania, adresowane do osób wierzących i znających modlitwę z własnego doświadczenia. Celem kwestionariusza było zebranie możliwie dokładnych, wiernych i bezpośrednich opisów tego, co uznane zostało za trudno dostępne w eksperymencie, tj. momentów indywidualnego przeżycia, zachodzącego w toku modlitwy. Autor kwestionariusza przypisał tego rodzaju opisom znaczną funkcję poznawczą. Pozostawał tu pod wrażeniem autoanaliz doświadczeń religijnych, w tym stanów modlitewnych i ekstatycznych, takich mistrzów na tym polu, jak Teresa z Avila, Jan od Krzyża, Ignacy Loyola, Franciszek Salezy, Piotr z Alkentry i inni. Pytania kwestionariusza dotyczyły czterech zasadniczych kwestii:

- a/ sposobu i techniki modlenia się;
- b/ uwarunkowań podmiotowych i zewnętrznych aktu modlitwy;
- c/ struktury psychologicznej modlitwy /np. rodzaju występujących w niej zjawisk psychicznych: wyobrażeń, wspomnień, halucynacji, uczuć, ekstaz, poczucia świętości itp./;

d/ funkcji praktycznej modlitwy /np. rodzaju modlitwy najskuteczniejszej ze względu na sposób jej prowadzenia i technikę; oddziaływania modlitwy na sferę uczuć, samopoczucie, postawę życiową i moralną, sposób myślenia; roli modlitwy jako czynnika rozładującego napięcia wewnętrzne, przynoszące ulgę, uspokojenie, pokrzepienie fizyczne i moralne, usposabiające do aktywności życiowej itp./ . Za znaczące współczynniki odpowiedzi na powyższe pytania autor kwestionariusza uznał: wiek, płeć, zawód, miejsce zamieszkania, narodowość i rodzaj wyznania religijnego respondentów.

Omawiany kwestionariusz nastawiony był, jak widać, na wielostronne ujęcie zjawiska modlitwy, jako charakterystycznego stanu religijnego: na ujęcie jej w aspekcie uwarunkowań podmiotowych i zewnętrznych, rozpoznanie mechanizmu i struktury psychologicznej, sposobu i techniki jej uprawiania, a także, na ujęcie w aspekcie szeroko pojętych funkcji praktycznych tego zjawiska.

Rodzaj zawartych w kwestionariuszu pytań ujawnia jego założenia teoretyczne i ogólnometodologiczne: m.in. tezę o związku i współzależności modlitwy jako swoistego procesu psychicznego z innymi zjawiskami psychicznymi, zwłaszcza z dziedziną podświadomości; twierdzenie o uwarunkowaniu modlitwy jako zjawiska psychicznego czynnikiem czasu, środowiska i działania przedmiotowego; pogląd o wpływie modlitwy na strukturę psychiczną jednostki ludzkiej, jej osobowość, zwłaszcza na sferę postaw i zachowań; przekonanie o możliwości poznania fenomenu modlitwy w różnorodnych jej aspektach w oparciu o introspekcyjną autoanalizę i subiektywny przekaz wyników introspekcji; uznanie kwestionariusza za skuteczne narzędzie organizacji autoanalizy stanu religijnego i jego unaukowanego zapisu. Uwagę zwraca szereg braków kwestionariusza Abramowskiego i dyskusyjność, a nawet błędność niektórych jego założeń. Chodzi tu m.in. o niedostateczną w wielu wypadkach precyzję i niejednoznaczność pytań, o dużą ich sugestywność /np. co do jednoznacznie pozytywnej funkcji praktycznej modlitwy/, o przewagę pytań nakierowanych na odpowiedzi kwalitatywne a niedostatek pytań mających na celu uzyskanie ujęć kwantytatywnych; idzie dalej o brak należytej troski o zobiektywizowanie treści odpowiedzi; o przesadną ocenę wiarygodności poznawczej subiektywnych wyurzeń osób objętych kwestionariuszem; o skłonność do absolutyzacji introspekcyjnych sposobów psychologicznego poznania a niedocenianie metod i środków poznawczych pozaintrospekcyjnych, ilościowo metrycznych i zobiektywizowanych³⁶.

Paradoksem Abramowskiego jako psychologa religii jest to, że najcenniejsze wyniki badawcze nad religijnością zawdzięcza on nie tyle introspekcyjnym sposobom badawczym – tak przesadnie przezeń ocenianym, co

właśnie tym metodą i techniką poznania, do których miał najwięcej zastrzeżeń, ale które z największą pasją badawczą uprawiał, tzn. różnym rodzajom zobiektywizowanego eksperymentu psychologicznego. Zauważmy na marginesie, że przedstawiony wyżej kwestionariusz nie został w pełni spożytkowany w warsztacie badawczym Abramowskiego i że nie pozostało to z uszczerbkiem dla jego psychologicznej teorii modlitwy.

IX. GENEZA I STRUKTURA STANU RELIGIJNEGO

W dotychczasowych rozważaniach mieliśmy możliwość zorientowania się do jakiego ujęcia teoretycznego stanów religijnych doszedł Abramowski w swoich badaniach psychologicznych. Obecnie chcemy przedstawić bliżej to ujęcie i dokonać próby krytycznej jego oceny. Dotyczy ono przede wszystkim następujących zagadnień: natury psychologicznej stanów religijnych, struktury i mechanizmu psychologicznego tych stanów, genezy podmiotowej i uwarunkowań zewnętrznych, roli w strukturze osobowości. Ujęcie to odniesione jest do stanu religijnego branego w wymiarze podmiotowo-indywidualnym, pomija natomiast jego wymiar społeczny. Daje przeto zawężoną wykładnię odnoszącego się doń przedmiotu, zawężoną właśnie do dziedziny subiektywno-jednostkowej i horyzontu poznawczego właściwego dla psychologii indywidualnej; psychologii krępowanej nadto - jak widzieliśmy - klasycznym introspekcjonizmem i swego rodzaju fenomenalizmem. Ujęcie to nie stawia swego przedmiotu jako zagadnienia społecznego i nie spożytkowuje tych możliwości poznawczych, jakie stwarzają dla psychologii religii psychologia społeczna, socjologia religii i inne dyscypliny społeczne oraz zobiektywizowane metody poznania psychologicznego. Mimo tych ograniczeń owego ujęcia, można ryzykować pogląd, że wypracowana na gruncie psychologii Abramowskiego teoretyczna koncepcja stanów religijnych jest hipotezą naukową uprawioną i poznawczo płodną. Przy wyjaśnianiu natury stanów religijnych Abramowski zajął do pewnego stopnia oryginalne stanowisko, w szerokim jednak zakresie wykorzystując warsztatowy oraz teoretyczny dorobek współczesnych sobie szkół i orientacji psychologicznych, zwłaszcza eksperymentalnych, zajmujących się problematyką podświadomości i religijności. Szedł śladem pewnych odmian psychologicznych teorii życia podświadomego, gdy wiązał stany religijne z dziedziną podświadomości, ale znajdował się w opozycji do wielu z nich, zwłaszcza do klasycznej psychoanalizy, kiedy kwestionował popędowo-witalną naturę tych stanów. Ulegał W. Jamesowi, W. Wundtowi i innym głośnym psychologom, gdy przybliżał stany religijne do sfery emocjonalnej, ale oddalał się od nich,

kiedy wykluczał możliwość redukcji przeżyć religijnych do uczuć zwyczajnych. Stanom religijnym Abramowski przypisał dwojaką naturę psychiczną: uczuciową i wyobrażeniową. Jednakże zarówno jednej jak i drugiej nadał swoiste znaczenie.

Za główną cechę emocjonalnych składników stanu religijnego Abramowski uznał ich przedmiotowość, tzn. to, że są one swoistym odpowiednikiem w podświadomości /kryptomnezji/ "zapomnianych" elementów rzeczywistości psychicznej /niezintelektualizowanych lub zepchniętych poza próg świadomości prostych doznań, odczuć, wrażeń, przeżyć i wspomnień/ a zarazem pewnej sfery rzeczywistości intelektualnie niepoznawalnej, "pozaumysłowej", "samej w sobie". Tę to charakterystyczną właściwość emocjonalnych składników stanu religijnego mając na uwadze, Abramowski określił je mianem "czuć rodzajowych zapomnianego". Odpowiadają one - pisał - "/.../ zapomnianym rzeczom realnym, które usiłują przypomnieć się, tworząc w doświadczeniu wewnętrznym człowieka dziedziny życia estetycznego i religijnego"³⁷. Gdzie indziej dodawał: "/.../ należą one częściowo do życia osobistego człowieka, częściowo zaś znajdują się poza jego życiem. Zawsze jednak są to rzeczy realne, przedmioty, które istnieją lub istniały poza doświadczeniem subiektywnym i niezależnie odeń. W stosunku do osobnika chwili teraźniejszej są to zawsze "zaświaty", ściągające na ziemię odplaski z platońskiego świata idei"³⁸.

Właściwością czuć rodzajowych jest według Abramowskiego ich niestabilność. Zawarta jest w nich możliwość transformacji w te czynniki rzeczywistości psychicznej, których są one uczuciowym i "zapomnianym" odpowiednikiem, tzn. wspomnianych wyżej niezintelektualizowanych doznań, odczuć, wrażeń, przeżyć. W sprzyjających okolicznościach psychicznych, w których osłabieniu czy załamaniu przejściowemu ulega opór progu świadomości - taką okolicznością może być m.in. stan skupienia religijnego, modlitwy lub ekstazy - możliwość owa zaczyna się urzeczywistniać. Dokonuje się ona za pośrednictwem wyobrażeń i odpowiadającej im symboliki językowej. Podmiot doznający - w naszym przypadku człowiek w stanie przeżycia religijnego - przybliża się intelektualnie do treści, które są niejako zakodowane w czuciach rodzajowych. Ale specyfiką stanu religijnego jest to, że nigdy nie zachodzi w nim pełna transformacja czuć rodzajowych w ich równoważniki. Proces ten zatrzymuje się w nim jakby w połowie drogi, na etapie niedokończonego ich utożsamienia się, tzn. zatrzymuje się na poziomie swoistej - religijnej właśnie - wyobrażeniowości i symboliki. W związku z tym Abramowski określał doświadczenia religijne jako "stany, gdzie uczucie kryje jakąś określoną rzecz, którą myśl poszukuje usilnie i nie może odnaleźć; która sama usiłuje znaleźć swoje wyobrażenie całkowite i pełne, odnajduje tylko symbole"³⁹.

Ze względu na te aktywne zwrócenie się czuć rodzajowych w stronę ich pierwotnych równoważników i urzeczywistniania się tej tendencji w swojej wyobraźniowości i symbolice, stany religijne upodobniają się do tzw. "objawień anestezyjnych" - swoistych doznań psychicznych, wywoływanych środkami chemicznymi /eterem, chloroformem, gazem rozweselającym itp./, znanych m.in. z doświadczeń W. Jamesa, Jastrowa i innych⁴⁰. Dokonywany się ruch myśli i wyobraźni w stanach religijnych w kierunku pierwotnych odpowiedników czuć rodzajowych charakteryzuje się m.in. metafizyczno-poznawczym nastawieniem, tendencją do zbliżenia się poznawczego do nieosiągalnych w poznaniu zmysłowo-pojęciowym właściwości bytu z niższych szczebli jego ewolucji.

Owo "przeżywanie wsteczne" jest według Abramowskiego jedną z form tzw. poznania "agnostycznego": irracjonalnego poznania bezpośredniego, sięgającego retrospektywnie - poprzez coraz wcześniejsze szczeble ewolucji rzeczywistości - do pierwotnych przejawów bytu i natury ludzkiej. Uznane ono zostało za wspólną, jednoczącą wszystkie odmiany doświadczeń religijnych cechę: bez względu na to w ramach jakiej religii, kultury i w jakich warunkach podmiotowych się ono dokonuje i jaką uzyskuje formę "zewnętrzną". Intuicyjne "przeżywanie wsteczne" dokonuje się w doświadczeniu religijnym, jak i wielu pozareligijnych przypadkach "/.../ w kierunku podświadomości i jeżeli jest bardzo silne, jak np. w ekstazie, może dojść do jej warstw najgłębszych, odziedziczonych, do zetknięcia się z początkiem życia, z aktem stworzenia plazmy żywej, tj. z tą substancją wszechświata, która wciąż tworzy życie, która jest jego niezbędnym warunkiem, jego istotą zasadniczą w rozmaitych reakcjach biochemicznych. Zetknięcie się z tą substancją w podświadomości daje nam uczucie zasadnicze doświadczeń religijnych, uczucie obecności czegoś wielkiego i uczucie obcowania z jakąś wyższą świadomością, z Bogiem, z duszą świata, z duszą ludzkości lub narodu itp."⁴¹. Do dalszych właściwości stanów religijnych Abramowski zaliczył m.in.: "stan silnego skupienia", "monoideizację uczuciową", "stąpienie na otoczenie", "pustkę myśli", "lukę świadomości wypełnioną obecnością jakiejś niepoznawalnej istoty", "uczucie radości", "podniesienie moralne" oraz swoistą "symbolikę". Ta ostatnia jest wynikiem znanego nam już procesu myślowego związanego z zasadniczym pierwiastkiem stanów religijnych i przeżyć doń zbliżonych, tzn. z czuciem rodzajowym treści "zapomnianych". Proces ten polega, jak już wspomniano, na "przypominaniu zapomnianego" i na poszukiwaniu możliwości wypowiedzenia przez analogię tej "rzeczy", którą czucie rodzajowe koduje. W procesie tym dokonuje się jakby porównywanie owej "rzeczy" do "wzoru nieokreślonego umysłowo a określonego intuicyjnie", zaś wyrazem intuicyjnym oznaczników przedmiotu czuć rodzajowych jest właśnie swoista symbo-

lika stanów religijnych i przeżyć psychologicznie doń zbliżonych.

Interesująca jest geneza psychologiczne czuć rodzajowych tworzących stany religijne. Rodowód ich związany jest ściśle z niektórymi rodzajami "rzeczy zapomnianych". Abramowski ustalił hipotetycznie pięć ważniejszych rodzajów tych "rzeczy", czyli pięć odmian rzeczywistości psychologicznej, tworzącej stany religijne, nie wyczerpując jednak ich typologii i pozostawiając ją jako sprawę otwartą. Są to: wrażenia nie percepowane, zdarzenia z okresu dzieciństwa, wspomnienia odziedziczone, sny i telepatia. Omówmy je pokrótce.

Zacznijmy od pierwszego źródła, tzn. od "wrażeń nie percepujących się lub nie percepowanych". Chodzi tu o wrażenia wywoływane przez te elementy rzeczywistości przedmiotowej lub przez te momenty życia podmiotowego, które z takich lub innych powodów nie przeniknęły do świadomości kanałem percepcji normalnej: poprzez świadome, uwagę organizowane wrażenia i epostrzeżenia, a które przedostały się do kryptomnezji - dzięki znanemu nam już mechanizmowi psychologicznemu - jako mgliste kopie pewnych fragmentów świata zewnętrznego i okoliczności życiowych, ujawniając się w odpowiednich sytuacjach psychicznych w stanach religijnych. Chodzi tu także o wrażenia, które wypełniają sferę cenestezji jako różnego rodzaju czucia organiczne.

Drugim źródłem czuć rodzajowych "zapomnianego" związanych ze stanami religijnymi są według Abramowskiego niektóre zdarzenia z okresu dzieciństwa. Chodzi tu, jak pisze, o "/.../ cały świat wspomnień zupełnie wyjątkowych, gdyż odnoszących się do wrażeń po raz pierwszy otrzymywanych lub bardzo nowych, gdzie procesu utożsamienia faktu z przeszłością albo wcale jeszcze nie ma, albo też jest on bardzo zaczątkowy... Fakty pojawiające się tutaj są to często wrażenia czyste, swobodne jeszcze od intelektu i w tym charakterze są przechowane w pamięci"⁴². Obok tego rodzaju wspomnień z okresu dzieciństwa istotną rolę w stanach religijnych odgrywają i te wspomnienia, "/.../ które były zdarzeniami świadomymi i silnie wzruszeniowymi, a z których pozostaje później tylko kilka szczątkowych i niepewnych obrazów pamięci, osiągniętych jednak specjalnym urokiem, wzruszeniem o bogatej tajemniczości"⁴³. Nie bez znaczenia pozostają tu także tzw. "zdarzenia patogeniczne", tworzące, z jednej strony - jak wykazali Freud i Janet - różne dysocjacje i konwersje historyczne, z drugiej strony stanowiące dość często źródło twórczości artystycznej, postaw bohaterских, a nadto także pewnych doznań typu religijnego.

Trzecim źródłem czuć rodzajowych "zapomnianego" właściwych dla stanów religijnych jest pewna kategoria wspomnień odziedziczonych, wspomnień typu wzruszeniowego, wywodzących się ze szczególnie silnych prze-

żyć faktów oddziaływujących na psychikę z dużą mocą. Dziedziczenie takich zjawisk psychicznych uznał Abramowski na podstawie zastanych w tym przedmiocie badań /Janet, Debacquer, Leterneau i inni/ oraz własnych doświadczeń badawczych za prawdopodobne i opisał z grubsza mechanizm psychologiczny tego procesu⁴⁴.

Czwartym źródłem psychologicznym stanów religijnych są podług hipotezy Abramowskiego marzenia senne, ściślej mówiąc - wzruszeniowe redukcje tych marzeń zapadłe w podświadomość i w jej sferze utrwalone: w przeciwieństwie do treści świadomych "zdarzeń" sennych, które nie zachowują się wyraziście i na dłużej w pamięci. Ze znanymi alienistami /de Sanctis, Janet, Tissie i inni/ i zgodnie z wynikami własnych badań nad zjawiskiem snu Abramowski zwrócił uwagę na różnoraki wpływ tego zjawiska na świadomość i postawę człowieka, w tym na jego doznania religijne.

Za piąte wreszcie źródło stanów religijnych uznał Abramowski pewne przypadki telepatii normalnej, zachodzącej w odpowiednich okolicznościach w psychice przeciętnego człowieka, w każdym razie tkwiącej w niej potencjalnie. W oparciu o zastane badania nad zjawiskiem telepatii: anglosaskie /Meyers, Gurney, Poodmore/, francuskie /Richet, Sollier/, polskie /Ochorowicz/, a przede wszystkim w oparciu o własne, samodzielne eksperymenty badawcze w zakresie telepatii niepatologicznej, Abramowski wzbogacił znacząco wiedzę o tym swoistym zjawisku, budując interesującą o nim teorię⁴⁵. Dokonał m.in. pogłębionej analizy jego struktury i mechanizmu psychologicznego w ścisłym powiązaniu ze sferą podświadomości. Wykazał, że w doznaniach telepatycznych zachodzą podobne jak w przeżyciach estetycznych, religijnych i mistycznych procesy: proces redukcji uczuciowej poprzez tzw. czucia rodzajowe określonych treści poznawczych i innych, proces poznawczej ich identyfikacji poprzez swoistą symbolizację itp. Jedynie przekaz tych treści dla doznającego podmiotu jest w telepatii odmienny: dokonuje się w niej na odległość i w sposób bliżej nieznan⁴⁶.

Z punktu widzenia rozważanego w tej pracy tematu, najbardziej interesująca jest hipoteza Abramowskiego, zgodnie z którą na drodze telepatycznej dochodzić mogą do podmiotu treści religio-genne⁴⁷.

Tak przedstawia się, z grubsza rzecz biorąc, koncepcja teoretyczna Abramowskiego, dotycząca genezy i struktury psychologicznej stanu religijnego.

Omówiona wyżej koncepcja teoretyczna Abramowskiego w interesujący sposób stawia zagadnienie religijności jako przedmiot badań. Wprawdzie nawiązuje ona do tradycyjnego nurtu psychologii subiektywistyczno-introspekcyjnej, odwołując się głównie do introspekcji jako podstawowego sposobu poznania psychologicznego i do charakterystycznych dla tej psycho-

logii kategorii, jak "przeżycie", "doświadczenie", "stan wewnętrzny" itp. to jednakże stawia ona duży krok w kierunku obiektywizacji naukowej metod poznawczych opartych na introspekcji i wsparcia ich eksperymentem psychologicznym. Oczywiście, można wiele zarzucić temu eksperymentowi: to np., że nie zawsze adresowany jest do reprezentatywnych grup badawczych; że nie ujawniono w nim procedury, według której opracowywano wyniki doświadczeń eksperymentalnych; że nie zastosowano w nim zabiegów kontrolnych w stosunku do przebiegu eksperymentu; że nie ujawnia się w nim należyta troska o postępowanie weryfikujące w odniesieniu do finalnych rezultatów wysiłku badawczego; że eksperymentator na ogół mechanicznie wbudowywuje w swoją koncepcję teoretyczną dorobek metodologiczny i poznawczy niektórych szkół i orientacji psychologii eksperymentalnej początków XX wieku; że badacz dość często nie wyjaśnia przyczyn badanych procesów, ograniczając się do ich opisu - nie zawsze zresztą wyczerpującego itp. Nie można wszakże odmówić omawianemu stanowisku badawczemu śmiałości poznawczej, inwencyjności i nowatorstwa w stawianiu problemów badawczych. I chociaż wiele jego tez można uznać za pochopne i słabo uzasadnione, to jednak nie wszystkie z nich podlegają negatywnej kwalifikacji. Niektóre z nich z powodzeniem mogą pretendować do rangi stwierdzeń w pewnym sensie wiarogodnych, naukowo uprawnionych i poznawczo płodnych, choć wymagających dalszych uściśleń i weryfikacji. W kręgu psychologii stanów religijnych do tego rodzaju tez zaliczyć m.in. można następujące stwierdzenia: przeżycie religijne posiada swoistą strukturę psychiczną i ujawnia właściwy sobie mechanizm wewnętrzny; jednym i drugim momentem przybliża się ono do innych zjawisk psychicznych, zwłaszcza do przeżyć estetycznych i moralnych. Z punktu widzenia natury psychologicznej wykazuje ono gnoseologiczny charakter /rodzaj wtórnego pozaintelektualnego poznania/. Jako takie związane jest integralnie z "zapomnianymi" treściami poznawczymi czyli z tzw. kryptomnezją. Z punktu widzenia ontycznego redukwalne jest ono do uczuciowych odpowiedników i wyobraźeniowej symbolizacji określonej sfery "rzeczy" naturalnych, zarówno przedmiotowych, jak podmiotowych.

PRZYPISY

¹ Fragment większej całości.

² Abramowski Edward /1868-1918/ - teoretyk i działacz ruchu socjalistycznego: współorganizator II Proletariatu i przywódca Zjednoczenia Robotniczego, uczestnik założycielskiego zjazdu PPS, członek Związku Zagra-

nicznego Socjalistów Polskich, propagator idei socjalizmu /we wczesnej twórczości/, współtwórca kooperatywności polskiej, ideolog socjalizmu bezpaństwowego i ruchu etycznego /w późniejszym okresie życia/, wybitny myśliciel i uczyony - filozof, socjolog, psycholog, zwolennik fenomenalistycznej koncepcji rzeczywistości i intuicjonizmu, twórca psychologizującej metafizyki idealistycznej /"metafizyki doświadczałnej"/, teorii fenomenalizmu socjologicznego i swoistej koncepcji rozwoju społecznego; uczyony, który stworzył podwaliny oryginalnego systemu psychologicznego i wypracował odkrywcze teorie psychologiczne; profesor psychologii Uniwersytetu Warszawskiego /od 1915 r./, założyciel Instytutu Psychologii w Warszawie.

³E. Abramowski: Teoria jednostek psychicznych. Przyczynek do krytyki psychologii współczesnej, Warszawa 1899, s. III.

⁴ Tamże, s. III i IV.

⁵ Tamże, s. 5.

⁶ Tamże.

⁷ Por. tamże, s. 8.

⁸ Por. tamże, s. 5.

⁹ Por. m.in.: A. Schaff: Narodziny i rozwój filozofii marksistowskiej, Warszawa 1950.

¹⁰ E. Abramowski: Teoria jednostek psychicznych, cyt.wyd., s. 9.

¹¹ E. Abramowski: Dusza i ciało, cyt. wyd. Prawo współrzędności psychofizjologicznej, rozpatrywane ze stanowiska teorii poznania i biologii, "Przegląd Filozoficzny", 1901, t. IV, zeszyt 2, s. 8.

¹² Tamże, s. 14.

¹³ Tamże, s. 6, 7.

¹⁴ Por. E. Abramowski: Teoria jednostek psychicznych, cyt.wyd., s.65.

¹⁵ Tamże, s. 66.

¹⁶ Tamże, s. 60.

¹⁷ E. Abramowski: Dusza i ciało, cyt.wyd., s. 23.

¹⁸ Por. tamże, s. 17.

¹⁹ Por. m.in. : K. Krzeczkowski: Edward Abramowski /1868-1918/, w: Edward Abramowski: Pisma, pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej, w opracowaniu i z przedmową Konstantego Krzeczkovskiego, t. I, Warszawa 1924, s. VII-XCV; Janina Budkiewicz: Edward Abramowski. Pisma. Pierwsze zbiorowe wydanie dzieł treści filozoficznej i społecznej. W opracowaniu i z przedmową Konstantego Krzeczkovskiego.

/.../ "Przegląd Filozoficzny", 1927, zeszyt III-IV, s. 249-251; A. Cygielstrejch: Twórczość psychologiczna Edwarda Abramowskiego, "Przegląd Filozoficzny", 1919, R. XXII, zeszyt 1-2, s.1-12.

²⁰ E. Abramowski: Dusza i ciało, cyt. wyd., s. 22, 23.

²¹ Por. A. Dryjski: Współczesne teorie podświadomości, "Kwartalnik Filozoficzny", 1931, t. IX, s. 37-74, 111-152, 119-256.

²² Por. tamże.

²³ Por. E. Abramowski: Badania doświadczalne nad pamięcią, t. II, Podświadomość, Warszawa 1911.

²⁴ Por. S. Błachowski: Pamięć a świadomość, nadbitka.

²⁵ Por. A. Cygielstrejch: Twórczość psychologiczna Edwarda Abramowskiego, cyt.wyd.

²⁶ Por. A. Dryjski: Współczesne teorie podświadomości, cyt. wyd.

²⁷ Por. J. Budkiewicz, w: Edward Abramowski. Pisma, cyt.wyd.

²⁸ Por. H. Czarniawski: Teoria podświadomości Edwarda Abramowskiego, Towarzystwo Literackie im. Adama Mickiewicza Oddział Częstochowski, Prace Naukowe, 1963, R. 1.

²⁹ S. Błachowski: Pamięć a świadomość, cyt. wyd., s. 484.

³⁰ A. Cygielstrejch: Twórczość psychologiczna Edwarda Abramowskiego, cyt. wyd., s.6.

³¹ Tamże, s. 7.

³² Por. Filip Bassin: Zagadnienia nieświadomości. O nie uświadamianych formach wyższej czynności nerwowej, Warszawa 1972; W. Szewczuk: Wstęp do antypschoanalizy, Warszawa 1973.

³³ Por. opis tej metody w: E. Abramowski: Badania doświadczalne nad pamięcią, cyt. wyd., s. 15-23, 78-83.

³⁴ Tamże, s. 93.

³⁵ Por. E. Abramowski: Telepatia doświadczalna jako zjawisko kryptomnezji, Praca z Laboratorium Psychologicznego w Warszawie, "Przegląd Filozoficzny", 1911, Rok XIV, s. 486-491.

³⁶ Por. E. Abramowski: Modlitwa jako zjawisko kryptomnezji, "Przegląd Filozoficzny", 1912, s. 348.

³⁷ E. Abramowski: Badania doświadczalne nad pamięcią, "Przegląd Filozoficzny", 1912, s. 98,99.

³⁸ Tamże, s. 106. .

- 39 Tamże, s. 99.
- 40 Por. tamże, s. 96-97.
- 41 E. Abramowski: *Metafizyka doświadczalna*, Biblioteka Narodowa, rękopis, sygn. 6244, s. 23.
- 42 E. Abramowski: *Modlitwa jako zjawisko kryptomnezji*, cyt. wyd., s. 348.
- 43 Por. tamże, s. 349.
- 44 Tamże, s. 348.
- 45 Tamże, s. 351.
- 46 Tamże.
- 47 Tamże, s. 353.

Jan Szayd

THE PSYCHOLOGICAL SYSTEM AND THE THEORY OF RELIGIOUS
EXPERIENCE AS FORMED BY EDWARD ABRAMOWSKI

The author attempts to reconstruct and to give a critical evaluation of the psychological system formed by E. Abramowski, paying special attention to its characteristic component, i.e. the psychology of religious states. The philosophical as well as the general methodological assumptions of the system under consideration, its basic categories, its subject, the investigation methods and the main theoretical concepts, in particular the theory of cryptomnesia /subconsciousness/ have been discussed accordingly.

Within the context of the psychological system and in direct connection with the theory of cryptomnesia some selected aspects of the psychology of religious states, i.e. the psychological approach to the origin and the structure of those states have been discussed in greater detail.

The analysis of the discussed system and its component pertaining to the matters of religion forms a basis for the assumption - which is the main thesis of the paper - that the psychological theory of religious states formed by Abramowski on the basis of his psychological system and a specific /gnosiological/ variant of the concept of subconsciousness - in spite of numerous evident imperfections and wrong conclusions - is an inventive theory, likely to prove useful in further research, which, however, should be verified by modern psychological methods.

Ян Шайд

Психологическая система Эдварда Абрамовского и теория религиозных
ощущений

В статье автор стремится реконструировать и критически оценить
психологическую систему Абрамовского с особым учетом существен-

ного элемента этой системы, каким являлась психология религиозных состояний. В связи с этим автор рассматривает философские и общеметодологические предпосылки системы Абрамовского, ее основные категории, предмет, исследовательские методы и основные теоретические концепции, в частности теорию криптомнезии /подсознательности/.

В контексте психологической системы и в тесной связи с теорией криптомнезии в статье подробно рассматриваются избранные элементы психологии религиозных состояний: психологическая трактовка генезиса и структуры этих состояний.

Анализ системы Абрамовского и его религиозно-нравственного компонента стал основой для формулировки главного тезиса статьи, согласно которому психологическая теория религиозных состояний, созданная Абрамовским на основе его психологической системы и своеобразного /гносеологического/ варианта концепции подсознательности, несмотря на ряд существенных недостатков и ложных положений, имеет творческий характер; она нуждается однако в верификации с точки зрения современной психологии.